

ANÀLISI DELS GRAFITS DE SA COVA DES PIRATA I DE SA COVA DES PONT (Manacor)

per Antoni PASQUAL¹ i Maria Esperança NICOLAU¹

Resum

A través de l'anàlisi d'algunes de les nombroses inscripcions que hi ha a l'interior de sa Cova des Pirata i de sa Cova des Pont (Manacor), es pot seguir la pista de la gent que entre finals del segle XIX i principis del segle XX es va atrevir a entrar en un món desconegut fins aleshores com eren les coves. L'inici de les visites guiades i el fàcil accés va fer que aquestes cavitats poguessin ésser visitades per tota classe de gent, i que aquesta hi pogués deixar la seva empremta a manera de grafit.

Abstract

Following the analysis of some of the numerous inscriptions that there are inside Coves del Pirata and the Cova des Pont (Manacor), it is possible to trace the people who between the end of the 19th century and the beginning of the 20th dared to enter in the relatively unknown world of caves. The beginning of guided visits and their ease of access meant that these caves began to be visited by all kinds of people, who left their mark in the form of graffiti.

Introducció

Aprofitant l'avinentesa del muntatge de l'exposició: *Coves de Manacor. De la prehistòria al turisme*, en el Museu d'Història de Manacor durant els mesos de maig i juny de 2006, i la realització d'un nou estudi sobre les coves de la zona de Can Frasquet a Manacor (GRÀCIA *et al.*, 2006a) sorgí la idea de preparar aquest article, que tal com indica el seu títol versa sobre tota una sèrie de referències en forma de grafit que es troben a algunes zones molt concretes de l'interior de sa Cova des Pirata i sa Cova des Pont. La major part dels grafits corresponen a finals del segle XIX i principis del XX, tot i que se n'ha trobat un de 1614. Per altra banda resulta curiós que, tot i que les coves es segueixen visitant de manera més o manco controlada, sigui gairebé impossible trobar grafits actuals.

Tot i que són diferents els estudis publicats sobre aquest conjunt de coves, el més antic dels quals és *Las Cuevas del Pirata de Manacor (Mallorca). Guia y descripción de sus principales maravillas*, de Pedro Estelrich que data de l'any 1897, cap ha tractat d'aquests documents sobre pedra que començaren a deixar els primers visitants de les cavitats, ja fa més d'un segle. Hi ha altres coves a Mallorca, visitades des de diferents èpoques, a les que hi ha grafits que si són estudiats, o al manco d'una manera o altra esmentats. Exemple d'aquests estudis poden ésser els recentment apareguts

en aquesta revista sobre la cova dels Coloms (BARCELÓ *et al.*, 2003) i la cova dels Escolapis (VICENS *et al.*, 2005). Per a les Coves d'Artà, Climent Garau publicà un estudi en el que hi ha un apartat on es fa una relació de noms i dates escrites a l'interior de les coves (GARAU, 2005). No es pot deixar de banda el grafit de la Cova del Drac, esmentat per F. X. Tobella el 1880. Aquest autor explica com l'11 de setembre de 1878, i després d'haver estat perduts a l'interior de la cavitat durant 16 hores amb escassa il·luminació, els excursionistes catalans Josep Llorenç Riu i Salvador Riu Font, amb el guia manacorí Joan Jaume Ballester gravaren a una roca *no hi ha esperança*. Per conjunts de grafits a altres llocs com la Seu, el Castell de Bellver o la Torre dels Enagistes, entre d'altres, si que hi ha estudis monogràfics.

Amb aquest treball, no pretenem fer una simple recopilació dels centenars d'empremtes cal·ligràfiques que hi ha a l'interior de les coves, sinó que aquestes siguin un punt de partida que ens permeti a través de la seva anàlisi conèixer com foren aquelles primeres visites a les coves, qui foren els primers "expedicionaris" que s'atreverien a entrar i explorar-les, i la impressió que se'n dugueren quan foren al seu interior.

El número entre parèntesis que hi ha a cada una de les imatges o transcripció identifica el lloc on es troba el grafit segons el plànol que apareix en aquest mateix article. La toponímia està extreta de l'opuscle de Pedro Estelrich, i situada segons la interpretació que hem fet

1 Associació d'Amics del Museu d'Història de Manacor

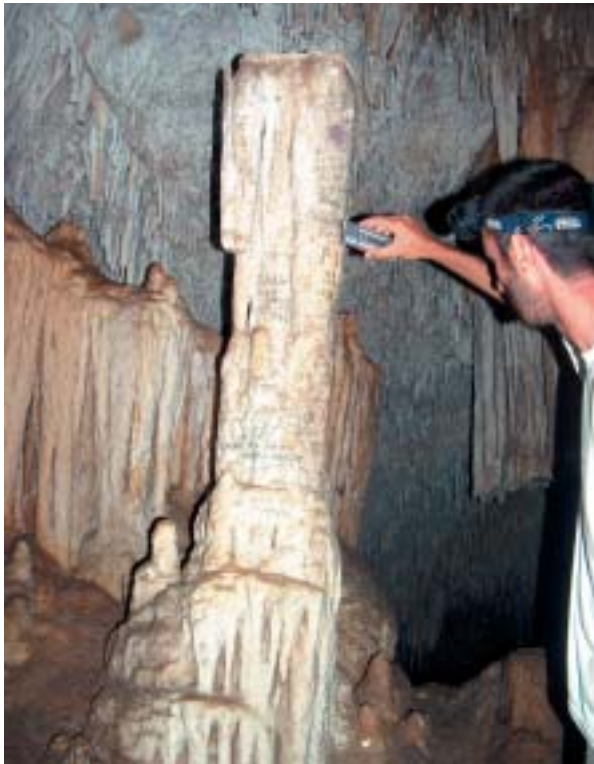

Figura 1: Columna amb grafitis a sa Cova des Pirata (10).

Figure 1: Column with graffiti in Coves del Pirata (10).

Figura 2: Inscripció de l'any 1614. Aquest grafiti coincideix amb un altre del mateix any que es troba a les Coves d'Artà. És casualitat, o pogué ésser la mateixa persona l'autora de les dues inscripcions? (5)

Figure 2: Inscription from the year 1614. This graffiti coincides with one from the same year found in Coves d'Artà. Is it a causality, or could it be that the same person is the author of both of them? (5)

de la lectura del text a l'interior de la cova. Cal tenir en compte, però que no hem situat tots els topònims que apareixen en el text, sinó aquells que podien resultar interessants per tal de situar els grafitis. Els topònims en cursiva estan directament extrets d'aquest llibre i en tots els casos s'ha respectat la llengua original en què apareixen.

Condicionament de les Coves des Pirata. Les primeres visites guiades

En el marc de l'Exposició Agrícola i les Fires i Festes de Manacor, de setembre de 1897 s'inauguraren les visites guiades a ses Coves des Pirata, un conjunt de vuit coves situades a la marina de Son Fortesa. D'entre aquestes vuit, dues d'elles havien estat condicionades i estudiades per a l'ocasió: la pròpiament anomenada *des Pirata* i la *des Pont*; les altres sis: *de los Corderos*, *de la Herrada*, *del Moro*, *l'avench d'en Fumat*, *l'avench del Camp del pou* i *la Cueva de cala Falcó* (ESTELRICH, 1897), no havien merescut tal interès, tot i que amb el temps ha quedat demostrada la seva importància geològica, històrica, paleontològica, etc. Algunes d'aquestes cavitats són clarament identificables, altres com la *de la Herrada* o *l'avench d'en Fumat* no es sap amb certesa, tot i que una de les dues segurament ha de correspondre a l'avui anomenada Cova de ses Piquetes.

Sa Cova des Pirata i sa Cova des Pont eren conegudes des d'antic, això podria quedar corroborat per un grafiti trobat a la *Rotonda de los Monumentos* en el que apareix la data 1614; però no fou fins el magne aconeximent de la fira del 1897 que foren habilitades per a la visita turística. Això fou possible gràcies a un acord entre el senyor de Son Fortesa, Joan Burgues Zaforteza i l'Ajuntament de Manacor. La corporació municipal encarregà la feina als picapedrers Mateu Sansó i Llull, Miquel Riera i Bisquerra, Llorenç Servera Miquel, Miquel Parera Febrer i Guillem Morey i Mesquida, segons podem extreure la primera edició del llibret d'Estelrich. El cost de les obres fou sufragat per la pròpia explotació de les coves. Aquesta informació es coneix gràcies a l'acta municipal de dia 22 de setembre de 1900 i la de 21 de setembre de 1901.

A partir del moment de l'obertura al públic de les coves s'organitzaren visites guiades, les primeres coincidint amb les dates de les *Fires i Festes de Manacor*. Resulta evident que les coves foren visitades per gent d'arreu de Mallorca, ja que s'oferia la possibilitat d'arribar a Manacor en tren i des de la vila continuar fins a la costa en carruatge, amb preus especials durant els dies de l'exposició. Els grups havien d'estar formats per un mínim de cinc persones, pagant cada una d'elles una pesseta. Amb aquest preu, a més del guiatge per l'interior de les dues cavitats, quedava inclosa la il·luminació amb grans fanals i un poderós reflector. En cas de voler una il·luminació especial també s'oferia la possibilitat de llum de magnesi per a llocs concrets havent de pagar una pesseta més per expedició.

Figura 3: Programa de les Fires i Festes de Manacor. Setembre de 1897.

Figure 3: Programme for the Fires i Festes de Manacor, September 1897.

No sabem amb certesa fins quan les coves estigueren obertes al públic d'una manera organitzada, però la major part dels grafitis arriben fins els anys 30 del segle XX, coincidint amb l'esperit inquiet i aventurer de la classe benestant que caracteritzà el tombant de segle.

L'Opuscle de Pedro Estelrich

El catedràtic d'agricultura de l'Institut Balear, Pedro Estelrich Fuster (Santa Margalida 1845 – Palma 1912) participà en l'exploració i condicionament de les cavitats i és gràcies al seu opuscle, entre d'altres coses, que podem saber com eren aquelles primeres visites a les coves.

Estelrich fa una acurada descripció tant de l'exploració com dels diferents descobriments que anaren fent en aquelles primeres expedicions. Descriu detalladament com serà la ruta a seguir pels visitants i les diferents sales que aniran trobant. En tot moment explica les seves meravelles donant a cada un dels indrets més destacats noms fantàstics o mitològics, com a reflex d'una societat que era encara capaç de meravellar-se front a l'espectacle de la natura. El fet de donar noms mitològics als diferents indrets no fa sinó sacralitzar, encara més uns espais fins a les hores destinats als éssers eteris i per tant inaccessibles a l'home.

Fent una lectura d'aquesta obra i coneixent les cavitats podem seguir perfectament la ruta dels primers visitants a les Coves des Pirata i localitzar i donar nom als llocs on trobam els grafitis.

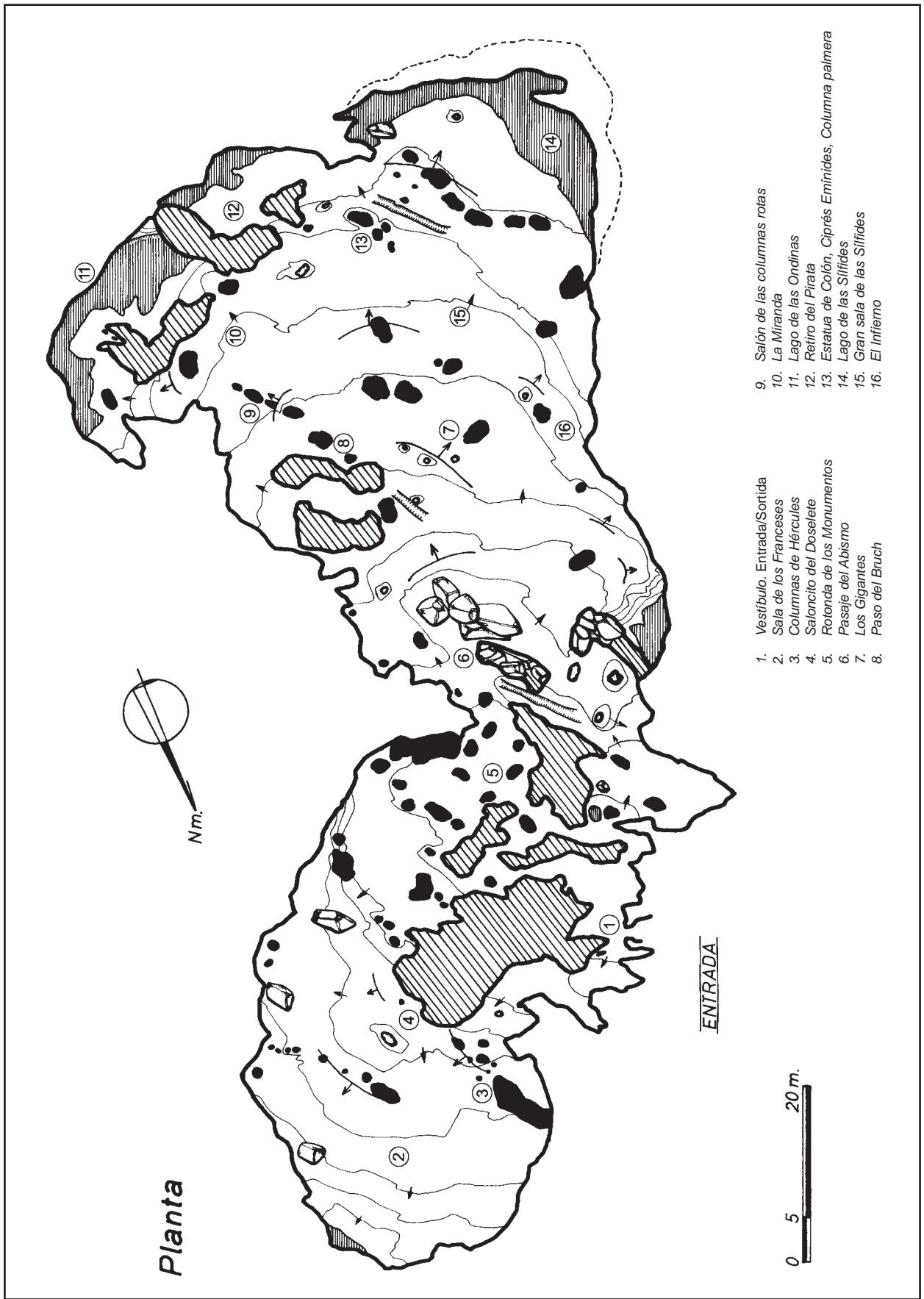
Anàlisi dels grafitis

Trescant per l'interior de sa Cova des Pirata, resulta molt fàcil localitzar a un recó o altre inscripcions i símbols a manera de fletxes, que posen de manifest la freqüent visita de grups organitzats en èpoques pretèrites. Per altra banda, no passa el mateix a sa Cova des Pont, a la que aquest tipus d'inscripcions es localitzen, en principi, a la sala del *Llac Victòria*. Per al plànol de sa Cova des Pont consultar TRIAS & MIR (1977).

Precisant més la situació dels grafitismes, aquests es solen trobar a llocs on possiblement el guia feria una aturada per a donar repòs als visitants i mostrar les meravelles de la cavitat. És en aquests indrets on evidentment la gent volia plasmar la seva empremta i deixar constància per a la posteritat que un dia entrà en aquell món màgic que eren les coves.

Els grups que visitaven aquestes coves eren molt diversos i encara que ens pugui resultar xocant en aquella època les dones realitzaven excursions espeleològiques. A partir de la lectura del text de Pedro Estelrich, sabem que ses Coves des Pirata presentaven, en relació a altres coves visitables, tota una sèrie d'avantatges i facilitats, com un bon accés i un recorregut segur, que afavorien la visita d'aquestes i de la gent major, fet corroborat, al manco en el primer cas, per les nombroses firmes de dones que hi hem pogut trobar.

Per no parlar en general pensam que és adient una classificació que serveixi per veure l'ample ventall existent de grafitis quan al contingut del missatge o l'estrat social i procedència dels autors.

1. Vestíbul. Entrada/Sortida	9. Saló de las columnas rotas
2. Sala de los Franceses	10. La Miranda
3. Columnas de Hércules	11. Lago de las Ondinas
4. Saloncito del Dosetele	12. Retiro del Pirata
5. Rotonda de los Monumentos	13. Estatua de Colón, Ciprés Eritinides, Columna palmera
6. Pasaje del Abismo	14. Lago de las Sifides
7. Los Gigantes	15. Gran sala de las Sifides
8. Paso del Bruch	16. El Infierno

Figura 4: Plànol amb els topònims d'Estelrich, de sa Cova des Pirata. El mapa està agafat de GINÉS & GINÉS (1976).

Figure 4: Plan of Coves del Pirata with expression of the chamber names used by Estelrich. The map is taken from GINÉS & GINÉS (1976).

Figura 5: De les inscripcions de finals del segle XIX, aquesta és la més antiga que s'ha trobat, fins i tot anterior a la inauguració de les visites guiades a la cova. 14 julio 1881 José Vilar, José Valls, José Hervás, Joaquin Castellet (10).

Figure 5: Among the inscriptions from the end of the 19th century, this is the oldest that has been found, being even previous to the beginning of organised and guided tours in the cave. 14 julio 1881 José Vilar, José Valls, José Hervás, Joaquin Castellet (10).

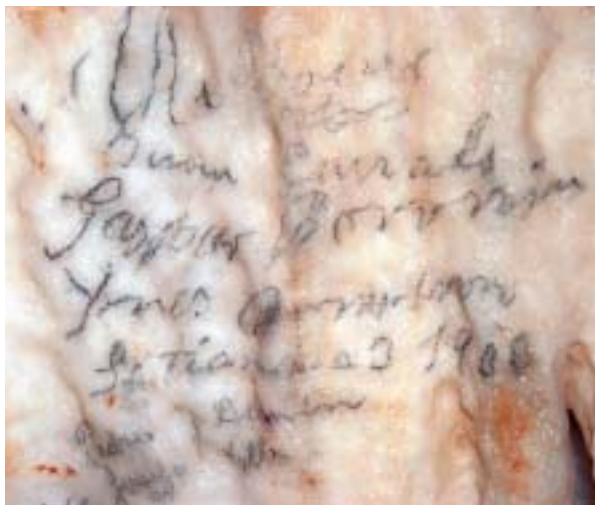

Figura 6: Grup que visità sa Cova des Pirata el dia 3 de setembre de 1906, entre ells destaquen Gaspar Bonnin i Ynes Armstrong, en aquells moments propietaris des Fangar. Els acompanyaven Joan Canals, Pedro J. Bonnin, Josefa Valls(10). El mateix dia també deixaren un grafiti a la sala del Llac Victòria, a sa Cova des Pont.

Figure 6: Group that visited Coves del Pirata, 3rd September 1906, among whom Gaspar Bonnin and Ynes Armstrong stand out, who were the owners of the Fangar. They were accompanied by Joan Canals, Pedro J. Bonnin, and Josefa Valls (10). On the same day they left a graffiti in the chamber Llac Victòria, in Cova des Pont.

NOMS I GRUPS FAMILIARS

El grup més nombrós correspon sens dubte a aquells en que es deixa el nom i primer llinatge del visitant, o les seves inicials, tot i que en alguns casos trobem també el malnom i el dia que feren la visita. El més habitual és que les firmes siguin individuals, però també en trobam algunes que podríem titllar de familiars.

Transcripcions

- Juan Martí, 25 Enero 1898 (13).
- Miguel Matas Director del Fénix. (Sala del Llac Victòria, Cova des Pont)
- Elvira B. de Castro, Marzo 31 1906 (15)
- D. Zaforteza, Marzo 1901 (12)
- Año 1926, Antonio Rosselló con su familia y su amigo Juan Sagrera visitaron la cueva (12)
- Isimos visita el 23 de junio de 1926 todas las trabajadoras de Casa Amigual (10)

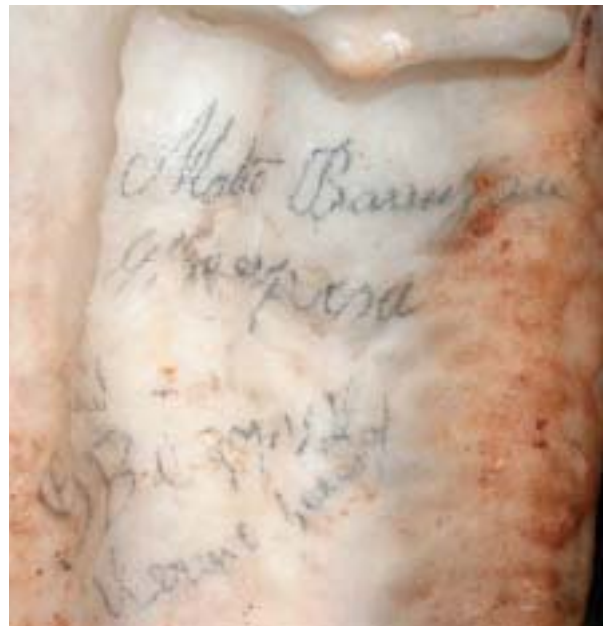

Figura 7: Mateo Barrufau y su esposa. Barrufau és un malnom de Manacor, existent encara avui dia. (Sala del Llac Victòria, a sa Cova des Pont).

Figure 7: Mateo Barrufan and his wife. Barrufau is a nickname from Manacor, which still exists today. (Chamber called Llac Victòria, Cova des Pont).

MILITARS

Un altre grup clarament nombrós és el format per les firmes d'homens relacionats amb el món militar, ja siguin guàrdies civils, carabiners, aduaners, o pertanyents a altres cossos. En el cas del col·lectiu de carabiners les firmes són molt abundants, possiblement per que part de les seves guàrdies es realitzaven al litoral, on es troben les coves. Les firmes d'aquest grup són les que abasten un període de temps més extens, ja que la primera trobada data de 1897 i la darrera de 1948.

Figura 8: El teniente Ferrer y su ordenanza Sirer, año 1916. (12)

Figure 8: The lieutenant Ferrer and his batman Sirer, the year 1916. (12)

Figura 9: Saturnino Martin, 21-6-1917 José Martínez, Carabnero, 21-6-1917 (16)

Figure 9: Saturnino Martin, 21-6-1917 José Martínez, Carabnero, 21-6-1917 (16).

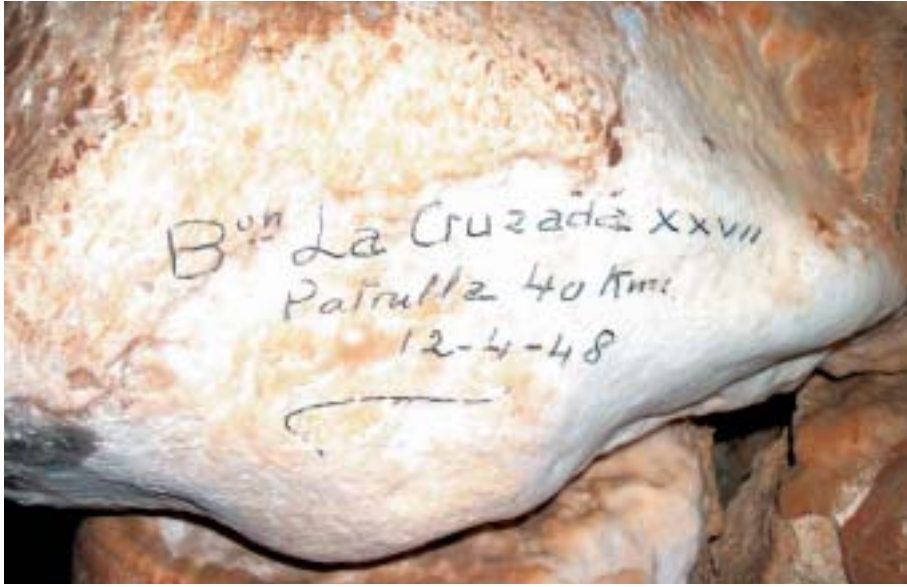

Figura 10: Bon. La Cruzada XXVII, patrulla 40 Km., 12 - 4 - 48. Aquesta inscripció del Batallón La Cruzada, es troba fora de la ruta habitual de visita, entre el Gran Saló de las Silfides i el Paso del Bruch.

Figure 10: Bon. La Cruzada XXVII, patrulla 40 km., 12-4-48. This inscription from the battalion La Cruzada, is found outside the normal tour route, between Gran Saló de las Silfides and Paso del Bruch.

Figura 11: C.A.F. 1898 Beziers 13....
1898 (10 i 12).

Figure 11: C.A.F. 1898 Beziers 13 ...
1898 (10 and 12).

Transcripcions

- Blas ..., miliciano de Ariany, 28 – 10 – 1897. (Sala del Llac Victòria, Cova des Pont).
- Basilio Juez, 5 – 5 – 98. (12). Aquest carabiner, va deixar empremta a diversos llocs de les coves, de fet hem trobat el seu nom a 5 llocs diferents.
- Sargento sementales, 24 Abril 1922 (Sala del Llac Victòria, Cova des Pont).
- Antonio Lliteras y sus compañeros milicianos prestando el servicio de costas año 1937 El guia Pablo Riera Salom (12).
- La Comisión Marina dió visita el 2 de Abril 1918 (10).

GENT D'ALTRES LLOCS

Les coves han estat visitades no només per gent de la contrada, sinó que també trobam referències de gent d'altres pobles de l'illa, de la península i fins i tot de l'estranger. Entre aquestes darreres cal fer un esment especial a dues inscripcions pràcticament iguals, a sa Cova des Pirata, deixades el 1898 per membres del Club Alpin Français, de la secció de Beziers. Fou possiblement amb aquest grup que vengué el pintor i membre del club Gaston Vuillier, que fou qui posteriorment informà al reconegut espeleòleg Edouard Alfred Martel de l'elevat interès de les coves de la zona de Manacor (GINES & GINES, 1976).

Transcripcions

- Juan Comella y Colom (à) Mastrot de Vich 7 de abril de 1902 (12).
- Antonia Bauzá Gaya San Juan (15).
- Juan Piña de la Puebla 24 setiembre 1901 (Sala del Llac Victòria, Cova des Pont).
- Juan Oliver Soller (entrada a la sala del Llac Victòria, Cova des Pont).

Figura 12: P. Vila 37 años de Olot 1890 (10).

Figure 12: P. Vila 37 years old, from Olot 1890 (10).

Figura 14: "La Fiesta Nacional 1905" (Sala del Llac Victòria, Cova des Pont).

Figure 14: "La Fiesta Nacional 1905" (Chamber called Llac Victòria, Cova des Pont).

INSCRIPCIONS CURIOSES

Hi ha un grup d'inscripcions difícilment classificables, integrat per grafitos curiosos que no es poden deixar de banda. Amb ells, els autors, posaren de manifest els seus sentiments polítics, afectius i fins i tot alguns desitjos. També en trobam d'altres en els que l'autor manifesta la impressió que li provoca la cova amb un clar paral·lelisme amb la sensació que es desprèn de la lectura de l'opuscle de Pedro Estelrich.

Transcripcions

- Viva la República (10).
- 1902 4 de Agosto Visite dichas grutas con el ser que más aprecio en el mundo (12).
- Aquí firma por no saber que decir de estas maravillosas cuevas (10).

Tècniques i estat de conservació

Excepte un número molt concret d'inscripcions localitzades sobre els cantons de marès que tanquen la sala del Llac Victòria a sa Cova des Pont, els grafitos es troben sobre espeleotemes (ja siguin estalactites, estalagmites, colades, banderes), blocs solts, el sostre de

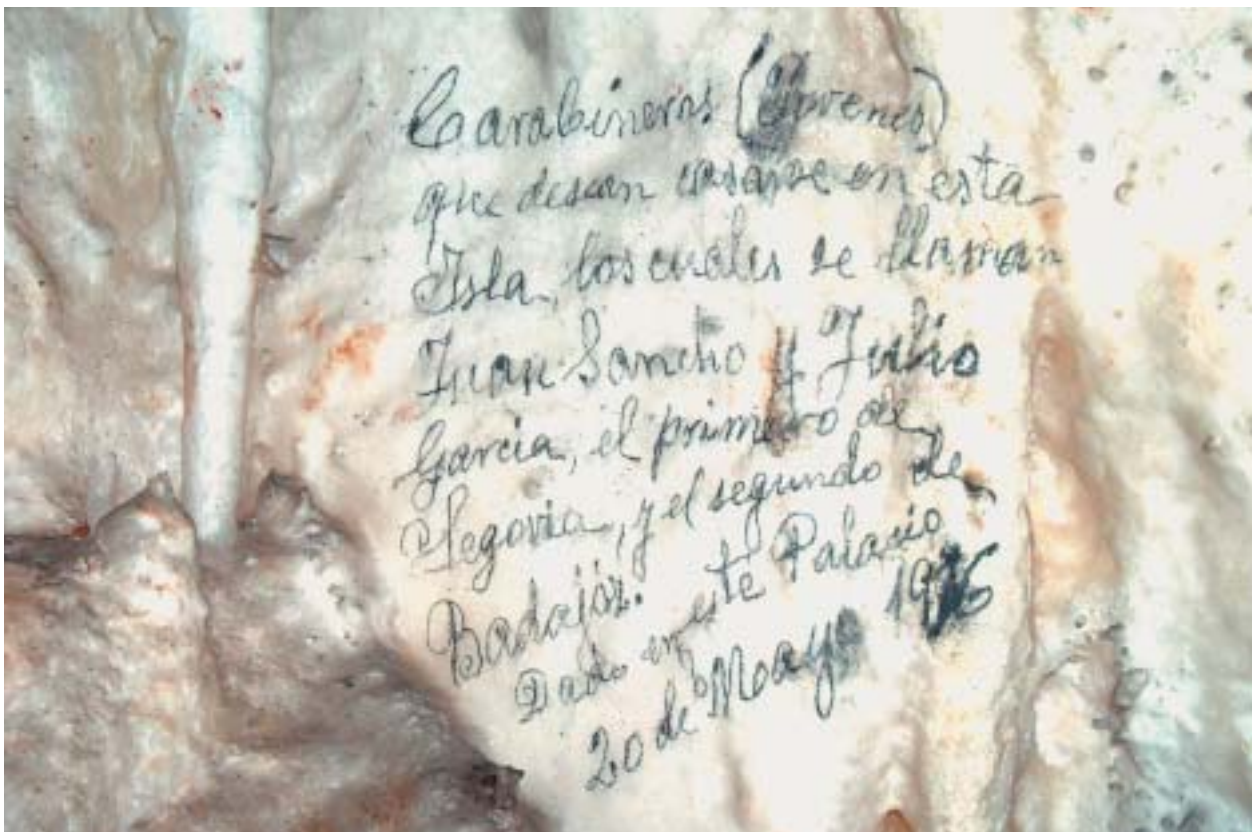

Figura 13: Carabineros (jóvenes) que desean casarse en esta Isla, los cuales se llaman Juan Sancho y Julio Garcia, el primero de Segovia, y el segundo de Badajoz. Dado en este palacio 20 de Mayo 1916 (Sala del Llac Victòria, Cova des Pont).

Figure 13: (Young) military people who wish to marry on this Island, who are called Juan Sancho and Julio Garcia, the first from Segovia, and the second from Badajoz. Written in this palace 20th of May 1916 (Chamber called Llac Victòria, Cova des Pont).

les coves, etc. Aquest tipus de suport, i l'època d'execució condiciona que la majoria dels grafitis estiguin realitzats en llapis, encara que n'hi ha alguns en carbó, mascara dels estris d'il·luminació i esgrafiats. Segons el suport i la tècnica emprada aquests poden ésser des d'extremadament fins i petits fins a de traç gruixat i de notable mida.

Quan a la conservació dels grafitis localitzats, cal dir que una gran part es troben en bastant bon estat, fet que permet siguin fàcilment identificables i llegibles. Tot i això també hi ha un grup que presenten notable deteriorament, bé sigui per l'acció de la humitat pròpia de l'interior de les coves, bé per l'acció humana, per superposició d'inscripcions, o per desfigurar-los passant-hi la mà per damunt.

Un grup localitzat a colades lleugerament inclinades són il·legibles per la pròpia acció de la cova, ja que es troben coberts per una fina capa de concreció calcària, formada per la precipitació del carbonat càlcic de l'aigua que ha regalimat de llavors ençà.

Figura 15: Inicials realitzades en carbó que pel tipus de cal·ligrafia pareixen bastant antigues (3).

Figure 15: Initials written in charcoal, which from their handwriting appear to be fairly old (3).

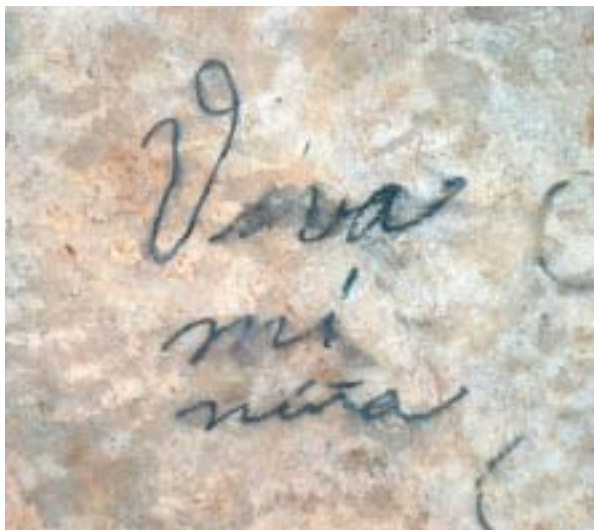

Figura 16: Inscripció en llapis de traç gruixat (15).

Figure 16: Inscription in pencil with heavy lines (15).

Figura 17: Inscripcions de mascara (a diversos llocs de les coves).

Figure 17: Soot inscriptions (in diverse places in the cave).

Figura 18: Grafit en llapis deteriorat per la mà d'algun visitant (Sala del Llac Victòria, Cova des Pont).

Figure 18: Pencil graffiti deteriorated by the hand of a visitor (Llac Victòria, Cova des Pont).

Conclusions

Amb l'ajuda de la lectura de l'opuscle de Pedro Estelrich, publicat el 1897 coincidint amb l'obertura al públic de sa Cova des Pirata i sa Cova des Pont s'ha intentat refer l'itinerari d'aquests primers visitants, i descobrir-ne les empremtes per ells deixades. Aquestes empremtes, a manera de grafitis es solen localitzar a llocs concrets de la cova, on possiblement el grup fes una aturada per tal de descansar i contemplar les meravelles que els envoltaven. Les coves foren visitades per persones de tota l'illa i també d'altres indrets d'Espanya i fins i tot d'Europa. Hi trobam noms de propietaris de grans possessions, grups familiars, grups de treballadors, militars, persones anònimes i fins i tot una entitat de prestigi com el Club Alpin Français.

Cal parlar de dos tipus de grafitis, els incisos, que solen ésser de difícil lectura i els realitzats a llapis, carbó o mascara. Quan a la conservació es pot dir que

Figura 19: Grafit de difícil lectura cobert per una capa de concreció cal·cària (9).

Figure 19: Graffiti difficult to read owing to a thin calcite coating (9).

la major part es troben en bastant bon estat, donades les condicions de les coves i el fet que aquestes no s'arribessin a explotar turísticament durant un llarg període de temps. Les visites esporàdiques han continuat fins als nostres dies, tot i que és de remarcar que aquests visitants actuals no han sentit la necessitat de deixar-hi la seva rúbrica.

No hem de pensar que els grafits aquí analitzats siguin un cas excepcional quan a les inscripcions que hi ha a les coves. De fet ja a l'època prehistòrica l'home tenia la necessitat de deixar la seva empremta a les cavitats. Quan les coves foren "redescobertes" a finals del segle XIX i s'habilitaren per a la visita, molta fou la gent que hi tengué accés i davant un lloc tan meravellós pogué deixar constància del seu pas, de manera que un segle més tard, recuperant part d'aquella màgia que havia inspirat els homes de la prehistòria, aquestes persones han "reviscut" per a tots nosaltres.

Agraïments

Al propietari de Can Frasquet, sr. Pere Santandreu i al garriguer de la finca, sr. Joan Sureda per permetre'ns accedir a les coves per fer aquest estudi.

A Maria del Pilar Castor, arxivera municipal de Manacor, per la seva ajuda en la localització de documents de l'arxiu.

A Joan Riera i Dolors Domínguez per ajudar-nos en

el treball de camp i en l'aclariment d'alguns dubtes històrics i bibliogràfics.

Als germans Ginés per deixar-nos el plànol original de sa Cova des Pirata, on hem pogut situar els topònims del llibret d'Estelrich.

A Xisco Gràcia per haver-nos animat a escriure aquest article i pel suport rebut en tot moment.

Bibliografia

- ANÒNIM (1978): Las Cuevas del Pirata. *Perlas y Cuevas*, 438.
- BARCELÓ, M. A., BOVER, P., GINARD, A., VADELL, M., CRESPI, D. & VICENS, D. 2003. Les cavitats de la serra de na Burguesa. Zona 5: coma des Mal Pas (Calvià i Palma, Mallorca). *Endins*, 25: 87-106.
- ESTELRICH, P. (1905): *Las Cuevas del Pirata de Manacor (Mallorca). Guía y descripción de sus principales maravillas*. Est. Tip. Francisco Soler Prats. 32 pàgs. Palma de Mallorca.
- GARAU, C. (2005): *Les Coves d'Artà*. Edicions Documenta Balear, Palma.
- GAY, S. & CHAMPSAUR, B. (1885): *Album de las Cuevas de Artá y Manacor*. Luis Fábregas; Librería Española. 50 pàgs + 25 gravats. Palma de Mallorca. Barcelona.
- GINÉS, J. & GINÉS, A. (1976): Ses Coves del Pirata. *Endins*, 3: 41-45. Palma de Mallorca.
- GRÀCIA, F.; CLAMOR, B.; FORNÓS, J.J.; JAUME, D. i FEBRER, M. (2006a): El sistema Pirata-Pont-Piqueta (Manacor, Mallorca): Geomorfologia, espeleogènesi, hidrologia, sedimentologia i fauna. *Endins*, 29:
- TOBELLA, F.X. (1881): Excursió á Palma, Cova de Artá y de Manacor. *Anuari Assoc. Excurs. Cat.* 30 pàgs. Barcelona.
- TRIAS, M. & MIR, F. (1977): Les coves de la zona de Can Frasquet - Cala Varques. *Endins*, 4: 21-42. Palma de Mallorca.
- VICENS, D.; CRESPI, D.; BOVER, P.; GINARD, A.; VADELL, M. & BARCELÓ, M. A. (2005): Les cavitats de la Serra de na Burguesa. Zona 7: les coves del Pilar i les mines de guix (Palma, Mallorca). *Endins*, 27: 47-74.